

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2021 (Ekim/October)

İmtihan Olgusu Nasıl Okunmalıdır?

-Bir Anla(t)ma Denemesi-

How Should the Case of the Divine Test Be Read?

-An Essay on Understanding-

Güven AĞIRKAYA

Arş. Gör. Dr., Adıyaman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri,
Tefsir Anabilim Dalı

Research Asistant, University of Adıyaman, Faculty of Basic İslamic Sciences, Basic İslamic
Sciences, Department of Tafsir Science

Adıyaman, Turkey

guvenagirkaya@gmail.com

[orcid.org /0000-0002-0688-7306](https://orcid.org/0000-0002-0688-7306)

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 20/05/2021

Kabul Tarihi/Date Accepted: 08/10/2021

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2021

Atıf / Citation: Ağırkaya, Güven. “İmtihan Olgusu Nasıl Okunmalıdır? -Bir Anla(t)ma Denemesi-”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Ekim/October 2021), 800-827.
[https://doi.org/ 10.31121/tader.939886](https://doi.org/10.31121/tader.939886)

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of Tafsir Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

Öz

İnsan, hayat serüveninin en başından en sonuna hatta daha da ötesine uzanan bir süreçte doğrudan veya dolaylı olarak bir mücadelenin yahut teolojik bir deyimlemeyle imtihan denilen bir vakıanın içindedir. Örneğin anne rahminden rüştüne kadarki süreçte tam ehliyet sahibi olmadığı için dolaylı; sonraki dönemlerde ise karar alma ve uygulama için geçerli bir irade sahibi olmasıyla doğrudan olarak imtihan olgusunun merkezinde yer alır. İmtihanla irade arasında çok sıkı bir ilişki olmakla beraber, imtihan gerçeğini sadece irade üzerinden okumak eksik bir mütalaa olacaktır. Zira iradenin tercihleri üzerinde bireysel ve toplumsal farklılıklar, kalıtım, gelenek, sosyo-kültürel yapı gibi çok farklı faktörler etkili olmaktadır. Etkenler zincirinin başında olduğu için iradeye doğrudan, diğer etkenlere dolaylı atıf yapılmaktadır. İnsanın özgür iradesiyle olan ilişkinin kendisi bizatihi bir imtihan olmakla beraber Kur'an ve hadis metinleri Yüce Allah'ın insanları çeşitli gerekçelere binaen farklı olgularla imtihan ettiğini haber vermektedir. İnsan bir taraftan hür iradesiyle yaptığı tercihlerin sonucu olarak bir çeşit imtihana muhatap olurken diğer taraftan bizzat ilahi iradenin uygun gördüğü çeşitli olgular da bir tür imtihan olarak telakki edilmektedir. Dolayısıyla istisnasız her bireyin bir şekilde imtihan edildiği olgusu inanan herkesin kabul ettiği bir gerçektir. Ancak burada inanan insanın aradığı cevap imtihan edilip edilmediği değil niçin imtihan edildiği ve imtihan olgusunu nasıl okumak gerektiğidir. Bu çalışmada imtihan olgusu bir analize tabi tutularak "niçin imtihan ediliriz?", "imtihan gerçekliğini nasıl okumalıyız?" türü sorulara gerekçeli bir cevap verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, İmtihan, İrade, Sorumluluk.

Abstract

A person is directly or indirectly involved in a struggle or, in a theological idiom, a case called a test in a process that extends from the beginning of the adventure of life to the very end or even further. There is a close relationship between testing and human will. But evaluating the divine test only on human will would be an incomplete approach. Because many different factors, such as individual and social differences, heredity, tradition, socio-cultural structure, affect the preferences of the will. Excessive emphasis on human will is due to the fact that it is at the beginning of a chain of factors. Although the relationship with the free will of man is itself a test, the Qur'an and hadith texts inform that Almighty Allah tests people with different facts for various reasons. While man is subjected to a kind of test as a result of his free will choices, on the other hand, various phenomena deemed appropriate by the divine will are also considered as a kind of test. Therefore, the fact that every individual is tested in some way without exception is a fact that everyone who believes accepts. But the answer that a believer is looking for here is not whether he was tested or not, but why he was tested. In this study, the phenomenon of divine testing was analysed and "Why are we being tested?" and "how to understand the reality of the divine test?" an attempt has been made to give a reasoned answer to such questions.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Divine Test, Volition, Responsibility.

Giriş

Hayat, varlık ve sonrası konuları ve bunlarla ilişkili olan iyilik-kötülük olguları, insanı konu/dert edinen bütün öğretilerin kabul ettiği ve anlamlandırmaya çalıştığı kadim sorunlardır. İnsanın nereden gelip nereye gittiği ve karşılaştığı tüm gerçeklikler hem ilahi hem beşeri bütün öğretilerin konusu olmuştur.

İnsan neden var edilmiştir? Bu var edişin anlamı nedir? Nereden geldi ve nereye gitmektedir? İnsanı var eden güç, onu var etmekle ona kötülük mü yoksa iyilik mi etmiştir? Bu varlık âleminde insanın etkinliği nedir? Varlığı değil de yokluğu tercih edebilir miydi insan? Bu ve benzeri birçok soru sormak mümkün olsa da kesin olan şu ki cevapları sorular kadar kolay değildir. İnsanın kendisini tatmin edecek doğru cevabı bulması onun için hayati bir önemi haizdir. Zira cevabı bulunamamış her soru ya da doğru zannedilen her yanlış cevap insanı ruhsal bir boşluğa atacaktır.

Kabul etmek gerekir ki hak ettiği uygun değerle doldurulmayan her ruhsal boşluk hak etmediği yapay değerlerle dolacaktır.

Yukarıda değinilen sorulara her öğreti kendi içinde bir cevap geliştirmeye çalışmış olsa da sahil bir dini öğretilere yani aşkın bir kaynağa dayanmadan doğru cevapları bulmak son derece zordur. Çünkü doğru cevapların aynı zamanda ölüm ve sonrasında da kuşatması gerekmektedir. Hâlbuki ölüm ve sonrası hayatı dini anlatıların yardımı olmadan çözmek neredeyse imkânsızdır.

Dini öğretilerde, insanın hayat serüveninde maruz kaldığı iyilik ve kötülük gibi gerçeklikler imtihan fenomeniyle izah edilmektedir. Bu olgu çeşitli araştırmalara¹ konu olmuş ancak genellikle imtihan vakıası tavsif edilmekle iktifa edilmiş; “Allah bizi imtihan ediyor” yargısı ayet ve hadis metinleri üzerinden tasvir edici bir yaklaşımla ele alınmıştır. Hâlbuki “imtihan” gerçeği de kendi içinde birtakım izahlar gerektirmektedir. İmtihan olgusu tam olarak neyi ifade etmektedir? Allah mı imtihan ediyor yoksa hayat olgusu imtihan üzerinden mi tavsif edilmektedir? Allah imtihan ediyorsa neden böyle bir yola başvurmuştur? Bu araştırma Kur’an ve hadis metinlerini temel referans alarak bu tür soruların cevabını teolojik bir zeminde ama aynı zamanda felsefik izahlarla irdelemeye çalışmaktadır.

1. Kavramsal Çerçeve

İmtihan olgusu Kur’an-ı Kerim’de çeşitli kavramlarla ifade edilmektedir. Özellikle belâ, ibtilâ ve fitne lafızları insanın imtihan edileceği gerçeğini ifade eden temel kavramlardır.² İmtihan gerçeğini doğrudan veya dolaylı olarak ifade eden başka kavramlar³ da bulunmakla beraber bu araştırmanın kavramsal çerçevesi “mihnet-imtihan, belâ-ibtilâ ve fitne” lafızlarıyla sınırlı tutulmuştur.

1.1. Mihnet-İmtihan

---

¹ Süleyman Kaya, *Kur’an’da İmtihan* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003); Bilal Temiz, “Kur’an’a Göre İmtihan Kavramının Semantik İzahı ve İnsan İçin Önemi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2003), 251-268; Amiran Kurtkan Bilgiseven, “İmtihan”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 11 (2003), 133-160; Kerim Buladı, “Kur’an Çerçevesinde Hayat ve İmtihan”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 21 (2011), 65-94; Hüseyin Aydın, “Allah’ın Zaman Dışı Bilgisi ve İnsanın İmtihani”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2015), 71-88.

² el-Bakara 2/49; Âl-i İmrân 3/152, 186; el-Mâide 5/48; el-A’râf 7/168; el-Enfâl 8/17; el-Kehf 18/7; Muhammed 47/31; el-Mülk 67/2; el-Fecr 89/15; el-Enbiya 21/35.

³ Kaya, *Kur’an’da İmtihan*, 23-45.

“M-h-n” kökünden türetilen imtihan ve bu kökün mastar formu olan mihnet (محنة), “sözlerinden hareketle bir kimsenin kalbinde/içinde olanları tespit etme,⁴ herhangi bir musibetle insanın sınanması,⁵ arıtıp saf hale getirme,⁶ genişletme⁷” gibi anlamlarda kullanılmaktadır.⁸ Bu meyanda “gümüşü veya altını ateşte arıtıp cürufundan ayırmak” için “محنّ الفضة/الذهب”; veya “gümüşle altın madenini eriterek birbirinden ayırmak” için “امتحنّ الذهب والفضة” ifadeleri kullanılır.⁹ Yine “deriyi uzatıp çekerek genişletme/yumuşatarak germe” anlamı için “محنّ الأديم”;¹⁰ “herhangi bir kuyudaki toprak ve çamuru çıkarmak” için “محنّ البئر” ifadeleri kullanılır.¹¹

Kur’an’da “m-h-n” kökü sadece iftial formundan olan “İmtihan/إمتحان” şeklinde ve toplamda iki ayette¹² zikredilmektedir.¹³ Ancak aynı zamanda Kur’an’ın 60. sûresinin ismi de “imtihan eden” anlamında Mümtehine’dir. Sure söz konusu ismi 10. ayetteki “فامتحانوهن/onları imtihan edin” ifadesinden almaktadır. İlgili ayette (60/10) Hudeybiye antlaşmasından sonra Mekkeli müşriklerden kaçıp Medine’ye gelen ve müslüman olduklarını söyleyen kadınların niyetlerinin tespiti için imtihan edilmeleri emredilmektedir. Konu bağlamında sûre mecazen, “imtihan eden” anlamında “mümtehine” olarak tesmiye edilmiştir.¹⁴

1.2.Belâ-İbtıla

Belâ lafzı “b-l-y” ve “b-l-v” Arapça kökünden mastar olup aslen iki anlam ihtiva etmektedir. **i)** “b-l-y” kökü “eskimek”; **ii)** “b-l-v” kökü ise “imtihan etmek” anlamını ifade etmektedir.¹⁵ Mezkûr kavram hem olumsuz (şer) hem olumlu (hayr) durumlar için istimal edilmiştir.¹⁶ Binâenaleyh “belâ” lafzıyla ifade edilen imtihan insanın hoşuna gidecek bir nimetle ilgili olabileceği gibi

⁴ Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrâhim es-Sâmerrâî (Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), 3/253; Muhammed b. Muhammed Ezherî, *Tebzîbu'l-luga* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001), 5/78.

⁵ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sıbâh tâcu'l-luga ve sıbâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attar (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayîn, 1987), 6/2201; Muhammed b. Abdurrezzak el-Hüseynî Ebü'l-Feyz Murtaza ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (Dâru'l-Hidâye, ts.), 36/153; Muhammed bin Mükerrrem bin Ali Ebü'l-Fadl Cemâleddin İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1994), 13/401.

⁶ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, 36/154.

⁷ Ebü'l-Kâsım Mahmut b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), 2/197; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, 36/153.

⁸ Mezkûr kavramla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk.: Temiz, “Kur’ân’a Göre İmtihan Kavramının Semantik İzahı ve İnsan İçin Önemi”, 251 vd.

⁹ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, 36/154; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 13/401.

¹⁰ Ezherî, *Tebzîbu'l-luga*, 5/78.

¹¹ Cevherî, *es-Sıbâh*, 6/2201; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, 36/153.

¹² el-Hucurat 49/3; el-Mümtehine 60/10.

¹³ Muhammed F. Abdülbaki, *el-Mu'cemü'l-müfrehes li-elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerim* (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2001), "m-h-n", 759.

¹⁴ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 5/305; M. Kâmil Yaşaroğlu, “Mümtehine Sûresi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 562.

¹⁵ Ebü'l-Hasen Ahmet b. Fâris el-Kazvîni er-Râzî İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga* (Daru'l-Fikr, 1979), 1/292.

¹⁶ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 8/340; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 1/193.

insanın sıkıntı çekeceği bir musibet üzerinden de gerçekleşebilir. Bu yönüyle sabrı gerektiren meşakkatli işler zorlukları yönüyle birer “belâ” olarak kabul gördüğü gibi; şükür gerektiren bolluk ve bereketler de “belâ” olarak addedilir. Zira her iki durum da Allah’tan bir çeşit imtihandır.¹⁷

Belâ lafzının kök hali eskimek ve imtihan manasının yanı sıra “gam, musibet, darlık, sıkıntı, meşakkat, haber vermek, lütuf, nimet” gibi anlamlarda da kullanılmaktadır.¹⁸ Yine dini yükümlülükler (teklif) birtakım meşakkatleri ihtiva etmeleri, Allah’ın kullarını imtihan etmeye dönük olmaları yönüyle “belâ” olarak tesmiye edilmiştir.¹⁹ Belâ-ibtilâ lafızları imtihan anlamıyla kullanıldığında iki anlamı ihtiva eder: **i)** Birinin haline vakıf olmak, onunla ilgili bir bilgi elde etmek; **ii)** birinin kalite ve değerinin olup olmadığını izhar etmek/göstermek. Bazen bu anlamların her ikisi bazen da sadece biri kastedilerek imtihan yapılır. Şayet mezkûr imtihan Yüce Allah’a izafe edilirse bununla “birinin kalite ve değerinin olup olmadığını izhar etmek/göstermek” anlamı kastedilir. Zira Allah’ın (c) bilgi anlamında bir şeye muttali olması yani bilmediği bir şeyi imtihanla öğrenmesi O’nun hakkında muhaldir.²⁰

Kur’an-ı Kerim’de imtihan olgusu için çokça kullanılan lafızların başında belâ ve türevleri gelmektedir. Belâ mastarının türevleri toplamda 38 yerde zikredilmektedir.²¹ Bu türevler Kur’an’da “sınamak, imtihan etmek, eskimek, fena bulmak, musibet, sıkıntı, imtihan”²² gibi farklı anlamlarda kullanılmıştır. Ancak ilgili kullanımlara bakıldığında en çok göze çarpan anlamın imtihan olduğu görülecektir. Mihnet ise bütün imtihanların en bariz vasfıdır. Zaten imtihanın belâ ve türevleriyle ifade edilmesi de ilgili lafızlardaki mihnete racidir.

1.3. Fitne

“F-t-n” kökü ve türevleri özellikle dini metinlerde sıkça kullanılan çok anlamlı lafızlardan biridir. Mezkûr kökle ilgili olarak sözlüklerde “sınamak, imtihan etmek, yakmak, bir şeye çok düşkün/tutkun olmak, kargaşa, ihtilaf, delilik, saptırmak, günah, inkâr, küfür, şirk, birinin ayıbını ortaya çıkarma, işkence, öldürme, baskı, belâ, musibet, kötülük”²³ gibi çok fazla anlam zikredilse de

¹⁷ Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, thk. Safvân Adnan ed-Dâvûdî (Dimeşk: Dârü’l-Kalem, 1992), 145.

¹⁸ İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-luga*, 1/292-295; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 14/83-87; Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakub b. Muhammed el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-mubtâ* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2005), 1264.

¹⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 145.

²⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 146.

²¹ Abdülbaki, *el-Mu’cemü’l-müfreh*, "b-l-v" md., 166-167.

²² el-Bakara 2/49, 155; el-A’raf 7/141, el-Enfâl 8/17; Hûd 11/7; İbrahim 14/6; Tâhâ 20/120; ed-Duhân 44/33; Muhammed 47/31; el-Mülk 67/2.

²³ Ezherî, *Tehzîbu’l-luga*, 11/211-212; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 13/317-321.

“bir şeyi ateşte yakmak”²⁴ ve “altın veya gümüşün ateşe atılarak iyisinin kötüsünden ayrıştırılması (فتنت الفضة والذهب)” işlemi “f-t-n” lafzının ifade ettiği birincil anlamdır.²⁵

“Ateşte yakmak” dışındaki anlamlar lafzın bu kök anlamıyla ilişkili olarak kazandığı dolaylı anlamlardır. “İmtihan etme, sınama, deneme” anlamları da yine lafzın kök anlamındaki “ateş vasıtasıyla ayıklama” manasıyla ilgilidir.²⁶ İmtihan olgusunun “f-t-n” türevleriyle ifade edilmesi “ateşe atarak ayıklama” manasına dönük olan şiddetli mihnetle ilgilidir.²⁷ “F-t-n” kökü hem meşakkat ve sıkıntı hem de refah ve bolluk için istimal edilir. Ancak mihnetle ilişkili kullanımı daha fazladır.²⁸ “F-t-n” ve türevleri hem Allah’a (c) hem de kullara izafe edilerek kullanılır, ancak Allah Teâlâ’ya izafe edildiğinde bir hikmete raci iken; Allah’ın emri olmaksızın insana izafe edildiğinde herhangi bir hikmet aranmaz. Bu sebepten ötürü insan fitne konusunda sürekli zemmedilir.²⁹

“F-t-n” ve türevleri Kur’an’ın imtihan anlamında veya bağlamında çokça kullandığı kavramlardandır. Kur’an’da “f-t-n” ve türevleri farklı formlarda olmak üzere toplamda 60 yerde zikredilmektedir.³⁰ Bu kullanımların yaklaşık yarısı imtihan anlamında diğer yarısı ise farklı anlamlarda kullanılmıştır.³¹ Günümüzde fitne için kullanılan “dinî ve siyasî sebeplerle ortaya çıkan sosyal kargaşa, anarşi, iç savaş” şeklindeki anlamlar fitne kavramının sözlük anlamları ve Kur’an’daki kullanımlarında bulunmayan; kavramın sonradan kazandığı manalardır.³²

Gerek fitne kavramı gerekse yukarıda zikredilen mihnet-imtihan ve belâ-ibtılâ kavramlarının farklı anlamlarını ele almak bu araştırmanın sınırlarını aşacağı için mezkûr kavramlar sadece imtihan bağlamında ele alınmıştır.

2. Dini Metinlerde İmtihan

Gerek Kur’an ayetleri gerekse Resul-i Ekrem’den nakledilen hadisler insanın imtihan edildiğini haber vermektedir. İmtihan teması ilgili metinlerde hem hayır, bolluk, bereket ve refah olarak ifade edilebilecek ve insanın hoşuna giden nimetler üzerinden hem de zorluk, meşakkat, sıkın-

²⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 8/127.

²⁵ Ezherî, *Tebşîbu'l-luga*, 14/211; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 623.

²⁶ Ezherî, *Tebşîbu'l-luga*, 14/211; Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl Askeri, *el-Furukü'l-lugaviyye* (Kâhire: Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe li'n-Neşr ve't-Tevzi', ts.), 217; Ebû'l-Beka el-Kefevî, *el-Külliyât mu'cem fi'l-mustalahât ve'l-furûki'l-lugaviyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 692.

²⁷ Askeri, *el-Furukü'l-lugaviyye*, 217.

²⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 623.

²⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 624.

³⁰ Abdülbaki, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, "f-t-n" md., 623.

³¹ Fitne'nin Kur'an'da kullanıldığı anlamlar için bk. Mustafa Çağrıncı, “Fitne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/156; Emrullah İşler, “Fitne Katilden Beter mi? -Fitne Kelimesi ve Türkçe'ye Çeviri Sorunu-”, *İslâmiyât* 2/2 (1999), 137-153.

³² Çağrıncı, “Fitne”, 13/157.

tı gibi insanın hoşlanmayacağı olumsuzluklar üzerinden işlenmektedir. Bu meyanda çokça metin bulunmakla beraber sadece bir kısmına işaret edilecektir.

Kur'an-ı Kerim, yaratılış aşamalarını da içerecek şekilde insanın var edilmesini ele alarak onun imtihan için yaratıldığını vurgular.³³ İlgili ayetlerde döllemenin gerçekleşmesi ile başlayan tabii sürecin dahi zikredilmesi³⁴ ilâhî irade ve yaratıcı kudretin yaratılışın her aşamasını belirlediği gerçeğini ifade etmektedir.³⁵ Yaratılış aşamalarıyla beraber imtihan olgusunun zikredilmesi; örneğin insanın görmek, işitmek gibi yetilerle donatılması insandaki doğal yapı ve yeteneklerle imtihan gerçeğinin iç içe olduğunu göstermektedir.

Kur'an'da imtihan temasıyla işlenen çok fazlaca konu yer almaktadır. Bu tema o kadar farklı olguyla ilişkilendirilmiştir ki hayat ve ölümün kendisi de dâhil imtihanla ilişkilendirilmeyen hiçbir şey yok gibidir. Bir başka ifadeyle Kur'an ayetleri bütüncül olarak ele alındığı zaman ölüm dâhil hayatın tamamının imtihan olarak tezahür ettiği görülecektir. Allah Teâlâ, insanların samimi-yetlerini izhar etmek için korku, kıtlık, mal, can ve mahsulleri eksiltmeyi,³⁶ hayır ve şerri,³⁷ hasenat ve seyyiatı,³⁸ dünya hayatının geçici güzelliklerini,³⁹ mal-mülk ve evlâtları,⁴⁰ bol rızık ve nimetleri,⁴¹ üzüntü-kederi⁴² ve çeşitli belâları⁴³ imtihan aracı kılmış; ölümü ve hayatı da bu imtihan için yaratmıştır.⁴⁴

Kur'an'da imtihan teması yukarıdaki konularla sınırlı değildir.⁴⁵ Bu tema bağlamında kullanılan mihnet-imtihan, belâ-ibtilâ ve fitne kavramlarına bakıldığında hepsinin ortak noktasının insanın kalite ve değerine dönük bir tespit ve izhara dönük oldukları görülecektir. Bu sebeple hangi kavramla ifade edilirse edilsin her imtihan altın veya gümüşü ateşle arıtmak ve sahihini sahtesinden ayırmak için insanın muhatap olduğu bir mihnettir. Muhatap olunan olgunun nimet veya nikmet olması imtihanındaki mihneti izale etmez. Allah için bir bilgiyi imtihan etmekle elde etmenin muhal olması sebebiyle; söz konusu ispat ve izharın hedefinde insanın bizzat kendisi vardır. Dolayısıyla imtihanla sanki insan, kendi kendisine arz edilmiş olmaktadır.

³³ el-İnsan 76/2.

³⁴ el-Mü'minûn, 23/12-14; el-Hacc, 22/5; el-Mü'min, 40/67; en-Necm, 53/46.

³⁵ İlhan Kutluer, "İnsan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/321; Süleyman Hayri Bolay, "Âdem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1988), 1/358.

³⁶ el-Bakara 2/155.

³⁷ el-Enbiyâ 21/35.

³⁸ el-A'râf 7/168.

³⁹ Tâhâ 20/131.

⁴⁰ el-Enfâl 8/28; et-Tegâbün 64/15.

⁴¹ ez-Zümer 39/49; el-Cin 72/17.

⁴² Tâhâ 20/40.

⁴³ et-Tevbe 9/126; el-Hac 22/11.

⁴⁴ el-Mülk 67/2.

⁴⁵ Kur'an'daki imtihan konuları için bk. Kaya, *Kur'an'da İmtihan*, 199-317.

İmtihan temasının çokça yer edindiği yerlerden biri de hadis metinleridir. Aslında hadislerde söz konusu edilen imtihan mevzusu Kur'an'daki bağlamdan ayrı bir olgu değildir. Bilakis her ikisi birbirini tamamlayıcı ve tevil edici mahiyette bir bütünün farklı parçaları hüviyetindedir. Hz. Peygamber (s) müminlerin çeşitli belâ ve musibetlerle karşılaşabileceğini ve bu imtihanlar karşısında vakar ve metanetini koruması ve sabırlı olması gerektiğini vurgulamıştır.⁴⁶

Hadis metinlerinde Allah'ın sevdiği kullarını zaman zaman çeşitli musibetlerle imtihan edeceği belirtilmekte,⁴⁷ en çetin musibetlerle peygamberlerin muhatap olduğu haber verilmektedir.⁴⁸ Müminlerin imtihan sürecinde karşılaştıkları musibet ve sıkıntılar, çekilen acılar karşısında Yüce Allah'tan ecir kazanacakları bildirilmektedir.⁴⁹ Ayrıca her türlü yorgunluk, hastalık, gam, tasa, keder ve ezadan ayağına diken batmasına kadar müslümanın başına gelen her türlü musibet ve sıkıntının günahlara keffâret olacağı müjdesi verilmektedir.⁵⁰

3. İmtihan Olgusu Nasıl Okunmalıdır?

İslam inancının en temel iki kaynağı olan Kur'an ve sünnet, insanın çeşitli olgularla imtihan edileceğini dermeyeran etmektedir. Yukarıda bu metinlerin bir kısmına işaret edildiği için tekrar tekrar aynı metinlere atıf yapmak imtihan gerçekliğini hatırlatmaktan öteye geçmeyecektir. Ayrıca ilgili bütün metinleri tek tek ele alıp tahlil etmek bu çalışmanın maksat ve sınırlarını aşacaktır. Bu sebeple inanan her ferдин kabul ettiği bir gerçeklik olan imtihan fenomenine hayat serüveninde bir anlam vermek ve aşkın olanı baz alarak imtihanı akıl düzleminde bir zeminde anla(t)maya çalışmak araştırmamızın hedefine daha uygun düşecektir.

İmtihan edilmeyi nasıl okumak gerekir? Allah'ın imtihan etmesi, O'nun çeşitli zaman ve mekânlarda kulun yaşam alanına yaptığı bir çeşit özel müdahale midir? İmtihan, özel bir müdahale değilse naslardaki "imtihan ettik, ediyoruz, edeceğiz" türü beyanları nasıl okumak gerekir? Her ferдин farklı ve karmaşık bir imtihan gerçeğiyle yüzleşmesi mahza ilahî midir yoksa kendi tercihlerinin bir sonucu mudur? Bu ve benzeri sorulara dair verilebilecek tatmin edici cevaplar aynı zamanda "niçin imtihan ediliz?" sorusuna da dolaylı olarak malzeme oluşturacaktır.

⁴⁶ Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah Buhârî, *Sâhibu'l-Buhârî*, thk. Muhammed Zühreir b. Nâsır en-Nâsır (Dâru Tavki'n-Necât, 2001), "Cenâiz", 31, 41; "Ahkâm", 11; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc b. Müslim, *el-Câmiu's-Sabîh*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, ts.), "Cenâiz", 8; Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed İbn Hanbel, *el-Müsned* (Müessesetü'r-Risâle, 2001), 19/326, 443; 21/7; 36/562.

⁴⁷ Buhârî, "Merda", 1; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Beşşar Avvad Maruf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), "Zühd", 57; İbn Hanbel, 12/175.

⁴⁸ Buhârî, "Merda", 2,3; İbn Hanbel, 45/10; Ahmed b. Hüseyin Beyhâkî, *Şuabü'l-İmân*, thk. Abdülalî Abdülhamid Hâmid (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 12/227, 230.

⁴⁹ Tirmizî, "Cenâ'iz", 36; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb Nesai, *Sünenü'n-Nesâi*, thk. Abdülfettah Ebu Gudde (Halep: Mektebetü'l-Matbuâtü'l-İslamiyye, 1986), "Cenâ'iz", 22.

⁵⁰ Buhârî, "Merda", 1; Müslim, "Birr", 49-52; İbn Hanbel, 13/397; 14/147; 17/226; 18/35, 294.

İmtihanla irade arasında birbirini tamamlayan ya da birinin varlığı diğerini gerektiren zorunlu bir ilişki vardır. Bu ilişkinin inananlar bağlamında Allah'a izafe edilmesi kulun hayat mücadelesindeki yükünü hafifletmeye, ona ruhi bir dinginlik ve destek vermeye racidir. Zira hayat ve içindeki bütün olgular bizzat imtihanın kendisi en azından parçasıdır. İnsanın tek başına hayattaki bütün olguları göğüslemesi ise son derece zordur. İmtihanın görünen yüzünde birincil etken irade ve tercihler olsa da bu fenomeni mahza irade ve tercihler üzerinden okumak nakıs bir yaklaşım olacaktır. İradi tercihlerin çokça zikredilme sebebi imtihan olgusundaki etkenler zincirinin başında yer almalarıdır. Bir başka ifadeyle söz konusu etkenler zincirinin anlamaya dönük görünen kısmı iradi tercihlerdir. İradi tercihlerin arkasında bireysel ve toplumsal birçok etken yer almaktadır. Örneğin çevre ve bununla ilişkili duygu, sezgi ve alışkanlıklar, atalardan tevarüs eden gelenek, soyla intikal eden kalıtım, sosyo-kültürel yapı, toplumsal statü, bireysel ve toplumsal olarak karşılaşılan sıkıntılar gibi son derece girift karakterli birçok etken bunlardan bazılarıdır. Dolayısıyla bütün bunlar irade üzerinde doğrudan veya dolaylı olarak etkili olmakta; iradi tercihler de ancak imtihan olgusu üzerinden okunmakla sağlıklı bir zemine oturmaktadır. Bu etkenler zincirini ve irade üzerindeki tesirini dikkate almadan imtihan olgusunu sağlıklı değerlendirmek son derece zordur. İmtihanın metafizik tarafa bakan yüzü ise bu zorluğu daha da belirgin hale getirmektedir. Binâenaleyh imtihan ne mahza metafizik bir dayatma ne de sadece deterministik bir olgudur. Bundan mütevellid tek taraflı ve mezkûr etkenler zincirini dikkate almadan yapılacak her mütalaa nakıs kalacaktır. Ayrıca konunun biraz netameli biraz müteşâbih bir özellik arz etmesi tek başlık altında ele alınmasına engel olmaktadır ki bu bir karmaşıklığa da sebep olabilir. Bundan mütevellid konuyu birkaç kısa başlık altında incelemek daha sağlıklı olacaktır.

3.1. Allah Tasavvuru ve İmtihan

Yüce Allah'ın varlığı, isim ve sıfatları konularındaki kelami tartışmalara girmek bu araştırmanın sınırlarını aşacaktır. Bu sebeple burada sadece imtihanla ilişkili olarak bazı hususlara değinilecektir. İmtihan gerçeğinin anlaşılması öncelikle “doğru” bir Allah ve insan tasavvuruna bağlıdır. İnsan, hem kendisi hem de diğer varlıkların olmaları gereken konumlarına dair doğru bir telakki geliştirdiğinde aynı zamanda duyular ötesi olan aşkın bir varlık tasavvuruna zemin hazırlamış olacaktır. Bir başka ifadeyle varlık hiyerarşisine dair geliştirilecek doğru bir tasavvurla Allah, insan ve diğer bütün varlıklar kendi öz değerlerine uygun bir zeminde konumlandırılmış olacaktır. Aksi durumda yani hiyerarşi bozulduğunda oluşacak en basit sonuç insanın içinden çıkamayacağı inanç bazında kaotik bir bunalım olacaktır. Çeşitli dönemlerde ortaya çıkan paganist kültürler bu kaotik durumun bir tezahürüdür.

İslam inanç sisteminin en başat konusu Allah'tır. Kur'an muhtevasında Allah yalnız üstün varlık değil aynı zamanda "var demeye layık" yegâne gerçek varlıktır. Varlık dünyasının merkezinde Allah vardır ve insan dâhil bütün varlıklar O'nun yaratıkları olup, O'ndan aşağıdır.⁵¹ Ancak bununla beraber Kur'an, Allah'ın varlığını tartışmaya açarak bir ispat yoluna gitmez. Çünkü O'nun varlığı ispat vasıtalarına ve tartışmaya mahal bırakmayacak derecede açıktır.⁵² Allah'ın varlığına dair deliller insanın farklı yönlerine yönelik olmakla beraber anlamlandırma açısından insanın aklına hitap eder. Bir başka ifadeyle insanın duygu, düşünce ve hislerinin her birine dönük farklı deliller vardır ama bunların analiz edilmesi, bu analizlerin senteze dönüştürülmesi ve önermelere konu edilmesi mantık ve akıl düzleminde gerçekleşir. Dolayısıyla Kur'an sadece akla hitap etmez; akılla beraber duygu, his, vicdan gibi birçok fenomene dönük hitaplar içerir. Ne var ki hepsine dair anlamlandırma, değerlendirme, analiz etme, mantıklı önermeler kurma akılla gerçekleşir.

İnsan en küçük yapısından en büyüğüne kadar kâinatı dikkatle incelediğinde her şeyin aşkın bir varlığa işaret ettiğini görecektir. Akıl, dalgalı ve fırtınalı bir denizde yük dolu bir geminin kaptansız olarak, doğru seyretmesini imkânsız gördüğü gibi bu âlemin de yaratıcı olmadan mevcudiyetini imkânsız görür.⁵³ Allah'ın varlığına işaret eden bütün deliller ancak selim fitrat sahipleri tarafından görülebilir. Zira insan, potansiyel olarak dine yatkın bir tabiatta; Allah'ın rububiyet ve ulûhiyetini tanıyıp kabul edecek bir cibilliyette yaratılmıştır.⁵⁴ Bu yaratılış insan ile hak din arasındaki uyuma işaret etmektedir. Öyle ki insan, yanlış bir itikad telkin edilmeksizin kendi haline bırakılsa Allah'ın, kendisi üzere yarattığı tabiatı/fitratı onu tevhide götürecektir.⁵⁵

İnsan, Allah'ın mutlak hâkim ve her şeyin yaratıcı olduğunu;⁵⁶ bir şeyin varlık bulması için ona "ol" demesinin yeterli olacağını;⁵⁷ insanın kendisi de dâhil, zât-ı ilâhiye dışındaki her şeyin zeval bulacağını, Allah'tan başka ilah olarak tapınılacak, hâkimiyeti aralıksız sürecek, herkesin sığınağı olacak bir varlığın bulunmadığını;⁵⁸ Allah'ın merhametlilerin en merhametlisi olup yarattığı varlıklara asla zulüm etmeyeceğini;⁵⁹ onların aleyhine tasarruflarda bulunmayacağını kısaca her türlü noksanlıktan münezze ve bütün kemal sıfatlarla da muttasıf olduğunu benimsediğinde aynı

⁵¹ Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Allah-İnsan*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.), 82-83.

⁵² M. Sait Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları* (İstanbul: Beyan, 2011), 50.

⁵³ Ahmet b. Hasan b. Sinanüddin Beyazîzade, *İmam-ı Aşam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 40.

⁵⁴ er-Rûm 30/30; Buhârî, "Cenaiz", 78; Müslim, "Kader", 22-25.

⁵⁵ Muhammed et-Tâhîr b. Muhammed İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tunusiyye, 1984), 21/90.

⁵⁶ el-En'âm 6/1-3, 102; er-Ra'd 13/16; ez-Zümer 39/62; el-Mü'min 40/62; et-Tîn 95/8.

⁵⁷ el-Bakara 2/117; Âl-i İmrân 3/47, 59; el-En'âm 6/73; en-Nahl 16/40; Meryem 19/35; Yâsîn 36/82; el-Mü'min 40/68.

⁵⁸ el-Kasas 28/88.

⁵⁹ Âl-i İmrân 3/182; el-Enfâl 8/51; Yûsuf 12/64, 92; el-Hac 22/10; el-Mü'min 40/118; el-Fussilet 41/46; Kâf 50/29.

zamanda imtihan olgusunu da metafizik/gaybî bir boyutta sağlam bir zemine oturtmuş olacaktır. Çünkü Allah'ın varlığını, kudretini, tevhidini; esma ve sıfatlarını hakkıyla kabul etmeden ve insanı yaratanın hikmetsiz iş yapmayacağı inancına sahip olmadan imtihanı anlamak mümkün olmayacaktır.

Allah'ın varlığının duyularla algılanacak bir zeminde olmaması yani insanın aşkın olanı duyular âlemine indirgemesinin imkânsızlığı imtihan olgusunun da sadece madde planında değil aynı zamanda metafizik/gaybî bir düzlemde değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Bir başka ifadeyle iman ve onun temel zemini olan Allah'ın varlığı konusu, "iki kere iki dört eder" türünden kaçınılmaz bir sonuç olsaydı tercihe dayalı bir değer taşımaz, ceza veya mükâfatı gerektirmezdi.⁶⁰ İmtihan denilen olgu ise ancak tercihlerin söz konusu olduğu zeminde varlık bulmaktadır.

İmtihan konusu, merkezinde Allah'ın sonsuz güç ve kudretinin olduğu bir tasavvurla mütalaa edildiğinde yol alınabilecek sağlıklı bir zemin bulunmuş demektir. Kur'an'ın çeşitli esma ve sıfatlarla tavsif ettiği Yüce Allah, en yüksek odak kelimedir. Bütün semantik alanlara dolayısıyla bütün sisteme hâkimdir. Derece ve önem bakımından ondan üstün bir kelime yoktur. Kur'an'ın düşünce sistemi, merkezinde Allah olan bir sistemdir.⁶¹ Allah, düşünülebilecek olan sıfat ve fillerin en yücesi ve en mükemmeli ile nitelenmiş olmakla beraber yine de bütün ifade ve tariflerin sınırlamasından aşkın olan tek varlıktır.⁶² Kur'an'da tavsif edilen bu ilahi hâkimiyete ait manzara zaman zaman sanki insan sorumluluğu tamamen ortadan kalkıyormuşçasına nihai bir şekilde verilir.⁶³ İnsan, bu mutlak aşkın varlığı kabul ettiğinde aynı zamanda Allah'ın insanlara emir ve yasak olarak koyduğu her şeyin, (haşa) kendi menfaati için değil; insana dönük menfaatlerin hâsil olması ve zararların önlenmesine dönük olduğunu bilmiş olacaktır. Zira Allah her şeyin sahibi ve maliki olduğu için kendisine menfaat sağlamaya ihtiyaç duymaz.⁶⁴ Allah'ın imtihana tabi tuttuğu insanlara isyan-inkar yetisi vermiş olması, Yüce Allah'ın mahlukatı zat-ı ilahiyeye dönük bir menfaat için değil, bilakis insanların menfaati için yarattığını gösterir.⁶⁵ Şayet Yüce Allah insanları doğru yola mecbur etseydi, yani tercih hakkı vermeseydi, Allah'ın insanları kendi menfaat ve maslahatı için yaratmış olduğu düşünülebilirdi.

---

⁶⁰ Bekir Topaloğlu, "Allah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/474.

⁶¹ İzutsu, *Kur'an'da Allah-İnsan*, 83.

⁶² Kaya, *Kur'an'da İmtihan*, 49.

⁶³ William Montgomery Watt, *İslam'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, çev. Arif Aytekin (İstanbul: Ebubekir Camii İlim ve Hizmet Vakfı, 1996), 23.

⁶⁴ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü eblî's-sünne*, thk. Mecdi Baslum (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 10/35, 104-105; 6/461.

⁶⁵ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü eblî's-sünne*, 6/461; 8/494.

İmtihan ve Allah tasavvuru bağlamında zikredilecek diğer bir husus elest bezmidir. Cenab-ı Hak'ın ruhlar âleminde bütün insanlarla yaptığı bir ahit el-A'raf suresinde (7/172-173) haber verilmektedir: “*Hani Rabbin (ezelde) Âdemoğullarının sulblerinden zürriyetlerini almış, onları kendilerine karşı şahit tutarak, 'Ben sizin Rabbiniz değil miyim?' demişti. Onlar da, 'Evet, şahit olduk (ki Rabbimizsin)' demişlerdi. Böyle yapmamız kıyamet günü, 'Biz bundan habersizdik' dememeniz içindir. Yabut, 'Bizden önce babalarımız Allah'a ortak koşmuşlar. Biz onlardan sonra gelen bir nesiliz. Şimdi batıluların işlediği yüzünden bizî helâk mi edeceksin?' dememeniz içindir.*” Mezkûr ayet tefsir kaynaklarında iki şekilde tevil edilmiştir: **i)** Söz konusu taahhüd bizzat ruhlar âleminde yaşanmıştır; **ii)** söz konusu vakıa temsili bir anlatımdır.⁶⁶ Burada bu görüşlerin ayrıntılarına girmek bu araştırmanın sınırlarını aşacaktır. İlgili geniş tafsillatlara birçok kaynakta ulaşmak mümkündür.

Burada konu bağlamında üzerinde durulması gereken elest bezminin imtihanla ilişkisidir. Keyfiyetinin bilinmemesi veya keyfiyeti hakkındaki ihtilaf bu vakıanın varlığını yok saymaya götürmez. Nitekim keyfiyeti hakkında farklı düşünenlerin hiçbiri bu gerçekliği inkâr etmemiştir. Elest bezminin mecazi bir anlatım olduğunu kabul edenler dahi bu vakıanın gerçekleşmesini değil nasıl gerçekleştiğini tevil etmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla -keyfiyeti bilinmese dahi- elest bezminde ziretilen taahhüde iman etmek; bu konuda nassın verdiği haberi kabul etmek iman etmenin bir parçasıdır. Ancak elest bezmi tamamen gaybî bir konudur. Ve ilahi hitap bu diyalogu Kıyamet günü olası “biz bundan habersizdik” türü bir mazereti önlemek gayesiyle gerekçelendirmektedir. Dolayısıyla bu ahitleşmedeki hitap ve ona verilen ezeli cevap neticesinde Hz. Âdem'den kıyamete kadar gelip geçecek bütün insanlar ruhlar âleminde (veya her bir insan dünyaya gelmezden evvel) Allah'ın varlığını ve birliğini tasdik ederek kabul etmiş olduklarından büyük bir ahd altına girmişlerdir. Bu suretle ezeli zimmet denilen vasfa yani kendi lehlerinde ve aleyhlerinde olan şeyleri yapmaya ehil olabilme kudretine sahip olmuşlardır.⁶⁷

Bu sözleşmeyi fitrat olarak nitelendirmek de mümkündür. Ancak Cenab-ı Hak'ın bu vakıayı bizzat kendisine izafe ederek anlatmış olması konunun sebep-sonuç ilişkisinden bağımsız bir düzlemde değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Zira hem anlatan/haber veren hem de anlatılan olgu gaybî vasfa sahiptir. Gaybî alanı anlamak için akıl düzleminde örnekler/teşbihler kullanmak caizdir. Ancak bu teşbihler gaybî varlık veya olgunun varlığını kabul ettikten sonraki bir aşamadır. Yani iman-tasdik olmadan onu tevil etmek veya keyfiyeti üzerinde fikir yürütmek beyhude bir uğraştır. Zira ne kadar tevil edilirse edilsin aşkın/gaybî olanı tamamen ihata etmek veya ço-

⁶⁶ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 2/623-652.

⁶⁷ Celaleddin Karakılıç, “Kur'an-ı Kerim'e Göre İnsanın Yaratılışı ve Görevleri”, *Diyanet İlmî Dergi* 11/3 (1972), 158.

zümlemek imkânsızdır. Bu sebeple yaratıcı mutlak güç olan Yüce Allah'a teslimiyet göstermek insan için en selametli yoldur.

İnsan, Allah'ı ve onunla yaptığı elest bezmini kabul ettiğinde ve Allah'ın kozmolojik alan-daki hüküm ve hâkimiyetine ve bu konudaki iradesine boyun eğdiğinde anlayacak ve kabul edecektir ki Yüce Yaratıcı mahza insanın salahına bir düzen tertip etmiş ve imtihan da bu düzenin ayrılmaz ve tamamlayıcı bir parçası olmuştur. İnsan imtihanla elest bezminde verdiği söze sadık olup olmadığını ortaya koymuş olacaktır. Böylece Yüce Allah için malum olan insan için de izhar edilmiş olacaktır. İnsan, imtihanı, yukarıda anlatılan Allah tasavvuruyla ve teslimiyetiyle beraber mütalaa etmediğinde cevabını bulamadığı soru(n)ların pençesinden kurtulamayacaktır. Nitekim aşkın olanı dışlayarak bu soru(n)lara cevap bulacağını iddia eden bütün ideolojilerin vardığı nihayi nokta zandan öteye geçmemiştir.

3.2. İnsan, Özgür İrade ve İmtihan

Kur'an muhtevasının merkezinde yer alan ikinci bir varlık insandır. Bu meyanda o, kâinatın yaratılmış en mükerrem varlığıdır. Son ilahi kitap, insanın yaratılışındaki eşsiz sanata dikkat çekmiş, ilahi irade ona "*kendi rubundan üflemiş*"⁶⁸ ve onu "halife"⁶⁹ olarak nitelemiştir. Bu meyanda sahip olduğu akıl ve irade başat bir konuma sahip olmakla beraber ondaki muazzam yaratılış özellikleri ve mükerrem varlık olma durumu bunlarla sınırlı değildir. Akıl ve iradenin yanında duygu, vicdan, his, toplumsallık gibi son derece kompleks bir yapının akıl ve iradeyle olan ahengini beraber ele almak gerekir. Kur'an-ı Kerim bir taraftan insanın ilahi kudret tarafından özenle yaratıldığına işaret ederken diğer taraftan onun zaafı olan bir varlık olduğuna dikkat çekmiştir.⁷⁰ İnsanın üstünlük ve yetkinliği ruh planında gerçekleşecektir. İnsan, iyi vasıflarla donanırsa ruhi bakımdan meleklerden daha üstün olacak ve nefsi yüksek makamlara erişecek; eğer kötü vasıflara sahip olursa hayvanlardan daha aşağı seviyelere inecektir.⁷¹ Zira hayvan akıl gücünden ve melekiyet özelliğinden mahrumdur. Bu sebeple hayvanda sadece arzu, şehvet ve heva olduğu için mazurdur. Ama kendisine kâfi gelecek bir akıl ışığına sahip olan insanın, şehvet ve dalalet ateşinde yanmasında kendisini mazur gösterecek hiçbir gerekçe yoktur.⁷²

İlahi kitapta insanı konu edinen beyanlar, onun ilahi iradeyi temsil edecek bir kapasitede, sorumluluk alabilecek bir yetide yaratıldığını ancak kendisini hem mükerrem kılacak yüce vasıflara

---

⁶⁸ el-Hicr 15/29; es-Secde 32/9; Sâd 38/72.

⁶⁹ el-Bakara 2/30; el-En'âm 6/165; en-Neml 27/62; Fâtır 35/39.

⁷⁰ el-Bakara 2/30-31; en-Nisâ 4/1; el-A'râf 7/11; el-Hicr 15/26-31; el-Ahzâb 33/72; Sâd 38/71-73.

⁷¹ Ayşe Sıdıka Oktay, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ablâk-ı Alâî* (İz Yayıncılık), 133-134.

⁷² Oktay, *Kınalızâde ve Ablâk-ı Alâî*, 134-135.

hem de değersiz kılacak zaafllara sahip olduğuna işaret eder. Kısaca onun fitratında hem faziletlere hem de reziletlere yatkınlık söz konusudur. İnsanın mükerrem kılınmasının yanında kâinattaki sayısız nimetler de onun hizmetine verilmiştir (teshir).⁷³ Kur'an-ı Kerim sayısız nimetin musahhar kılınmasını aynı zamanda emanet olarak nitelendirir.⁷⁴ İnsanla ilgili kullanılan “halife”⁷⁵ ve “emanet”⁷⁶ kavramlarını bu bağlamda ele almak daha isabetli görünmektedir. el-Bakara sûresindeki “*ben yeryüzünde bir halife yaratacağım*” (2/30) ayetinin, mülkiyetin kendisine emanet edileceği muhtevasıyla “ben yeryüzünde ona sahip çıkacak birini yaratacağım”⁷⁷ şeklinde bir yaklaşım emanet-sorumluluk ilişkisine işaret eden isabetli bir yorumdur.

İnsanın sahip olduğu yetenek ve vasıfları, talip olduğu emanet, kendisine tevdi edilen temsiliyet (halifelik) onun yeryüzündeki varlığını anlamlandıran temel kavramları oluşturmaktadır. İnsanın yaratılışı ve yeryüzünde varoluş hikmeti orayı imar etmek, kendisini yokluktan var eden yüce kudrete kulluk yapmak ve kendisine tevdi edilen halifeliğin sorumluluğunu yerine getirmektir.⁷⁸ Söz konusu misyonunu icra ederken karşı karşıya kalacağı ve aşması gereken en önemli engel yine bizzat kendisidir.⁷⁹ Zira imtihan olgusunun ve kendi fitratının bir gereği olarak ulvilik ve ulviliğe götürecek meleki yönleriyle onu aşağılar aşağısına sürükleyecek zaafllar insanın önünde bir tercih olarak sürekli karşı karşıya kaldığı hususlardır.⁸⁰ Bu sebeple onun kendisini değerli kılması veya aşağılık bir duruma düşürmesi de mümkündür.⁸¹

İnsan, kendisinin ne olduğunu anlamadan ve kendi yaratılışını temel alarak izlemesi gereken öz amaçları kavramadan onun hayatı ve imtihan olgusunu anlaması mümkün değildir. İslam, insanı tanımını kendinde mündemiç bir varlık olarak yani “insan” olarak ele almaktadır. Böylece o, arzu ve tatminin ağır bastığı hayvani mizaçla, akıl ve ilmin tüm varlığını kapladığı meleki mizacın ortasında (itidal) bir yer edinmiş olur.⁸² İnsandaki birleşik unsurlar arasında denge ve ahenk sağ-

⁷³ el-İsrâ 17/70.

⁷⁴ el-Ahzâb 33/72.

⁷⁵ el-Bakara 2/30; el-En'âm 6/165; Yûnus 10/73; en-Neml 27/62; Fâtır 35/39; Sâd 38/26.

⁷⁶ el-Ahzâb 33/72.

⁷⁷ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 2002), 11-12.

⁷⁸ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râğib el-İsfahânî, *eş-Zer'â ilâ mekârimi's-şer'â* (Kahire: Dârü's-Selâm, 2007), 82-83.

⁷⁹ Kutluer, “İnsan”, 22/321.

⁸⁰ Âl-i İmrân 3/14; Hûd 11/9-11; Yûsuf 12/53; en-Nahl 16/4; el-İsrâ 17/83,100; el-Enbiyâ 21/34-35, 37; el-Mü'minûn 23/78; el-Mülk 67/23; el-Kıyâme 75/20-21; Abese 80/17, 23; eş-Şems 91/7-10; el-Leyl 92/4; et-Tîn 95/4-6; el-Âdiyât 100/6-8.

⁸¹ et-Tîn 95/4-5.

⁸² İsmet Özel, *Üç Zor Mesele* (İstanbul: Tiyo Yayıncılık, 2014), 111.

landığında, unsurlar arasında birlik tesis edilmiş olur. Unsurlar arasındaki bu birlik vahdet sıfatından dolayı hakiki bir olan Yüce Allah'a daha fazla yakınlaşmayı sağlar.⁸³

İnsan, mahza maddi/tinsel ve hayvani evsafa bir olgu değil aynı zamanda aşkın olana dönük ulvi yönü olan farklı istidatta bir gerçekliktir. O, kendisini sadece madde boyutunda bir varlık olarak mütalaa ettiğinde boğuşacağı en büyük problem ruhi çoraklık ve anlamsızlık olacaktır. Var olmanın, buna bağlı olarak hayatın anlamsızlaşması, sonuç olarak insanı hem varoluş hem de hayat yönünden meta-fizik bir değer (eşref-i mahlukât) olmaktan çıkarıp sıradan bir fizik nesnesi (esfel-i sâfilîn) derekesine indirgemek demektir.⁸⁴ İnsanın böyle bir derekeye düşmemesi nasıl mümkün olacaktır? İmtihan bu süreç için ne ifade etmektedir? İnsanın yaşadığı sürecin ve imtihan olarak tesmiye edilen gerçekliğin gerekçesi nedir?

Yukarıda zikredilen soruların cevapları bizzat insanın kendisinde mündemiçtir. Bir başka ifadeyle imtihan denilen olgu insanın dışından bir vakıya değil; bizzat insanın kendisi ve sahip olduğu iradesi imtihanın gerekçesidir. Yani imtihan ile insan arasında iltizami bir delalet vardır. Seçme özgürlüğü verilen insanın varlığı aynı zamanda imtihanın varlığı; özgür iradeden mahrumiyet imtihanın yokluğu anlamına gelmektedir. Böyle olmak zorunda mıdır? Evet, bizzat özgür iradenin varlığı imtihan olgusunun gerekçesidir. Zaten imtihanın irade sahibi olanlar için vaki olup; iradeden yoksun veya iradeleri kısıtlı olanları kapsamıyor olması mezkûr yaklaşım için ayrı bir istidlaldir. Dereceleri farklı olsa da canlı varlıklar belli ölçüde zekâ sahibidirler. Ancak aslolan zekâ sahibi olmak değil zekânın aktive edilerek akla dönüşmesidir. Zira zekâ, analiz-mukayese-sentez fonksiyonlarını icra ettiğinde akıl olarak tezahür edip iradeye dönüşecektir. Akıl ve irade, hürriyet elde ettiğinde ise sorumluluk başlayacaktır.⁸⁵

Her nimetin bir külfetinin olması varlığın fitratının cilvelerindedir. Külfetsiz bir nimet imkânı sadece Allah'ın lütfedeceği cennette mümkün olacaktır. İnsan ister yaratıcı olarak Allah'ı kabul etsin ve bu aşkın iradeye teslimiyet göstere; isterse "reddetme" özgürlüğünü kullanarak inkâr yolunu seçmiş olsun her iki durumda "irade-sorumluluk" denklemini yadsıması muhaldir. Çünkü sorumluluk denklemiyle yaşanmayan her özgürlük yozlaşma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır.⁸⁶ Aslında insan özgür bir iradenin yükünü aşkın varlığa teslimiyet göstermekle taçlandırdığında özgürlüğünden hiç bir şey kaybetmeyecek bilakis hayatı anlamlandırmış ve onun yükünü

⁸³ Oktay, *Kınalıçade ve Ablak-ı Alâî*, 117.

⁸⁴ İhsan Fazlıoğlu, *Kendini Bulmak* (İstanbul: Papersense Yayınları, 2018), 22.

⁸⁵ Zeki Aslantürk, "Sorumluluk Şuurunun Sosyo-Kültürel Arka Planı", *Kur'an-ı Kerim'de Mes'ûliyet [Kaynağı, Sınırları, Sonuçları]*, ed. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 328.

⁸⁶ Viktor E. Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, çev. Selçuk Budak (İstanbul: Okuyan Us, 2009), 147.

Allah ile paylaşmış olacaktır. Zira insanın tek başına hayatın ve getirdiği yükün altından kalkması son derece zordur. Çünkü insan hiçbir zaman kendi kendine yeterli olmamıştır.⁸⁷

İnsanın kimi zaman kendisinin “niçin yaratıldığı, niçin sınındığı” gibi birtakım sorularla boğuşması hatta “elinde olsaydı var olmayı seçmeyeceği” türünden önermeler kurması mümkündür. Ne var ki burada gözden kaçır(ıl)maması gereken husus söz konusu bütün soru ve önermeleri yahut “irade yürütmeleri” (Allah tarafından) kendisine verilen “irade” sayesinde geliştirmektedir. İradesiyle beraber -faraza- tesadüfen var olmuş olsa bile “irade sahibi olayım ama sorumlu olmayayım” denklemi kendi içinde çelişik, varlığın fitratına aykırı ve hiçbir akl-ı selim sahibinin kabul etmeyeceği bir durumdur.

Gerek dini gerekse felsefi düşünce sistemlerinde yaratılış ve insanın varlığı en büyük meselelerden biridir. Her din ve düşünce doktrini insanın ne olduğu, nereden gelip nereye gittiği türünden kadim sorulara cevap bulmaya/vermeye çalışmıştır. İdeolojik bilgi yollarının hayatta olan bazı şeyleri çözmeleri mümkündür ama bütünüyle insanı anlamaları asla mümkün olmamıştır -ki olsaydı bugün hala bu meseleleri konuşuyor olmazdık-. Bu tür araştırma teorileri, insanı bütünüyle anlayıp çözdüklerini iddia ettikleri takdirde -ki hepsi bunu yapıyor- gerçekte insanı kaybederler ve bu (ideolojik) teorilere inananlarda insan şuurunu ve neticede bizzat insanlığı sönüşün hududuna getirirler.⁸⁸ Nihayetinde aşkın bir kaynağa başvurmadan yani dini anlatılardan destek almadan insanın kadim soru(n)larına çözüm geliştirme çabaları hüsrana sonuçlanmaya mahkûmdur. Ancak burada dikkat edilecek önemli bir husus da başvurulacak dini kaynağın sahih, tahrif edilmemiş ve insanın eline bırakılmamış olması gerekir. Bir başka deyimlemeyle insanın yürüdüğü yolun “müstakim” olması gerekir.

Kur'an-ı Kerim -ki Allah'ın insanlığa son hitabıdır- insanın kadim sorularının tek bir doğru cevabının olduğunu haber verir: Oluşun yegâne kaynağı Yüce Allah'tır; varlık, Allah'ın insana bir lütfudur.⁸⁹ Allah insana o kadar lütüfkâr davranmakta ve ona ayetler/işaretler şeklinde o kadar çok nimet ve ihsan göndermektedir ki insanın bunlara vereceği tek bir doğru cevabı vardır: O'na nankörlük etmeyip şükretmek.⁹⁰ Yine de Allah -insana yakışan kulluk etmek olsa da- hiçbir irade sahibini ilahi iradeye boyun eğme konusunda icbar etmemiştir. Çünkü Allah insanı insana hürriyetiyle birlikte hediye etmiştir. Ve bu meyanda insan ne kadar hürse Tanrı da o kadar kesindir.⁹¹ Allah'ın her şeye kâdir olması veya bütün varlığa dair iradesinin (tekvîni) olması “insanı mecbur bırakma-

---

⁸⁷ Karl Jaspers, *Felsefeye giriş* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1981), 77.

⁸⁸ Jaspers, *Felsefeye giriş*, 77.

⁸⁹ İzutsu, *Kur'an'da Allah-İnsan*, 139.

⁹⁰ İzutsu, *Kur'an'da Allah-İnsan*, 270.

⁹¹ Jaspers, *Felsefeye giriş*, 76-77.

ısı” anlamında olmadığı gibi insanın sahip olduğu irade de “sınırsız dileyebilmesi” anlamına gelmez.⁹² Ayrıca bir şeyin o şekilde gerçekleşmesi, Allah Teâlâ’nın o şeyi o şekilde gerçekleşmesini arzu ettiği ve bundan razı olduğu anlamına gelmez.⁹³ İmtihan temasıyla bir yandan bu vakıanın insan üzerinde bırakacağı psiko-sosyal boyutun bir kaos ve ümitsizliğe dönüşmesi engellenirken diğer yandan olumlu veya olumsuz her vakıanın hayat mücadelesinin bir parçası olduğu izhar edilmektedir. Kur’an bir taraftan çeşitli olgularla imtihana vurgu yapıp⁹⁴ insanların başına gelen her şeyin Allah’ın izin ve iradesi dâhilinde olduğunu⁹⁵ beyan ederken diğer taraftan “başımıza her ne musibet gelirse kendi yaptıklarımız yüzündendir...”⁹⁶ diyerek hem irade hürriyeti-sorumluluk ilişkisini hatırlatmakta hem de “Allah’a rağmen” bir oluşa imkân tanımamaktadır.

Yüce Allah, insana karşı ahlaki bir biçimde hareket eder. Bu, O’nun adaleti ve iyiliği gereğidir. İnsanın da buna ahlaki bir şekilde cevap vermesi gerekir.⁹⁷ Ancak Allah, insanın vereceği bu cevap konusunda doğruyu seçmesi için uyarılar yapmakta fakat her halükarda onun cevabının kendi hür iradesiyle olmasını arzu etmektedir. Aslında O, sonsuz ilmiyle insanın ne cevap vereceğini de bilmektedir, fakat kendi ezeli ilminde malum olanı nezaketle insana da gösterme lütfunda bulunmaktadır.⁹⁸ Zira imtihan vasıtasıyla kulun haline muttali olmak Allah hakkında tasavvur olunamayacak bir olgudur.⁹⁹

Yüce Allah’ın insana biri müstakim diğeri eğri-büğrü olan iki yol göstermesi yine O’nun lütfundandır. Allah’ın ayetleriyle (ve işaretleriyle) gösterdiği yol dosdoğru yoldur. Bu demektir ki insan o yolu takip ederse, yol kendisini kurtuluşa ulaştıracaktır. Allah’ın yolu dışındaki bütün yollar eğri-büğrü (عوج) yollardır. Eğri yollar insanı hedefinden saptırır ve Yüce Allah’ın müstakim olan yolundan uzaklaştırır.¹⁰⁰ İşte Allah’ın bir seçenek olarak insana lütfettiği bu yollar karşısında insanın “irade-sorumluluk” denklemindeki bütün davranışları dini anlatıda “imtihan” temasıyla işlenmektedir. İnsanın fıtrata kendi saf halinde Allah’a dönüktür. İnsanın bu fıtrata uygun olanı mı yoksa fıtrata aykırı olanı mı tercih ettiği konusunda göstereceği irade ve bunun sonuçları imtiha-

⁹² Murat Sülün, *Kur’an Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 388.

⁹³ Sülün, *Kur’an Ne Diyor?*, 372.

⁹⁴ el-Bakara 2/155.

⁹⁵ et-Tegâbün 64/11.

⁹⁶ eş-Şûra 42/30.

⁹⁷ İzutsu, *Kur’an’da Allah-İnsan*, 269.

⁹⁸ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî er-Râzî, *Mefâtihü'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1999), 4/31; Alaeddin Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdadi Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fî meâni't-tenzîl/Tefsirü'l-Hazîn* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1994), 1/176; Muhammed b. Muhammed el-İmâdî Ebussuûd, *İryâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 1/154.

⁹⁹ Hamdi Yazır Elmalı, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Kitabevi, ts.), 1/490.

¹⁰⁰ İzutsu, *Kur’an’da Allah-İnsan*, 166-167.

nın bizzat kendisidir. Bu aynı zamanda insanın “insan” olmasının bir gereğidir. Zira insan olmak, hürriyet ve Allah’a yönelmek demektir.¹⁰¹

İmtihan temasını yukarıdaki bağlamda mütalaa etmek topyekûn bir çözüm müdür? Dini metinlerde imtihan etme olgusunun tekidli lafızlarla Allah’a izafe edilerek kullanımları nasıl anlaşılmalıdır? Şu kadarını ifade etmek gerekir ki imtihan mevzusu biri sonlu, zayıf, kendi kendine yetmeyen sınırlı bir varlık olan insan ile diğeri sonsuz, son derece kudretli, varlığı hiçbir şeye muhtaç olmayan ve aşkın bir varlık olan Yüce Allah arasında gerçekleşmektedir. Bundan mütevellid, imtihanın bir tarafı fiziki âleme diğeri gayb âlemine dönüktür. Gayb ise insanın ancak dini anlatılara ve aşkın kaynaklara başvurarak bir nebze bilgi sahibi olacağı, bu âlemde bütünüyle idrak edilmeye kapalı olan bir alandır. Dolayısıyla ne kadar zihni faaliyet aktive edilirse edilsin imtihanın künhüne külliyyen varmak mümkün olmayacaktır. Ancak zihni faaliyetler dinin anlatılarıyla beraber yürütüldüğünde tamamen çözümezse dahi en azından insanın bu gerçekliği sağlam bir zeminde anlamlandırması mümkün olacaktır. Binâenaleyh son ilahi hitap Kur’an-ı Kerim’deki bazı ayetler üzerinden giderek imtihanı ve bu olgunun tekidli olarak Yüce Allah’a izafe edilmesini mütalaa etmek daha sağlıklı bir neticeye ulaştıracaktır. Ne var ki imtihan temasını konu edinen bütün ayet metinlerini burada tek tek ele almak bu makalenin sınırlarını fazlaca zorlayacaktır. Bu sebeple imtihanı konu edinen ayetlerin tamamını göz önünde bulundurarak iki mevzuyu -belirli ayet metinleriyle beraber- açıklığa kavuşturmak mezkûr temanın anlaşılmasına büyük katkı sağlayacaktır. Bu mevzuların birincisi “Allah’ın kullarını imtihan etme” olgusunun nasıl anlaşılması gerektiği; ikincisi ise imtihan edilecek konular bağlamında verilen (korku; açlık; mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltme; hayır-şer gibi) örneklerin ne ifade ettiği:

1) Allah’ın Kullarını İmtihan Etmesi Ne Demektir? Kur’an-ı Kerim’de imtihan olgusu veya imtihan anlamını muhtevî bütün ayetlerde bu gerçeklik Allah Teâlâ’ya isnat edilmektedir. Bu kimi zaman bizzat Zat-ı İlahiyye’nin ismi kullanılarak kimi zaman “biz” şeklinde bir zamirle kimi zaman da meçhul bir siyga ile ve çoğunlukla tekid kalıbı kullanılarak ifade edilmektedir. İmtihanın ve bu mefhuma raci ayetlerin Zat-ı İlahiyye’ye isnat edilmesi nasıl bir anlam ifade etmektedir? Bunu bir iki ayet metni üzerinde mütalaa etmek daha sağlıklı bir neticeye vesile olacaktır:

i) el-Bakara 2/124: “Bir zaman Rabbi İbrahim’i birtakım emirlerle sınamış, İbrahim onların hepsini yerine getirmişti...” Mezkûr ayette Allah Teâlâ’nın kullarını imtihan ettiği teması bütün dinlerin müntesipleri nezdinde muteber kabul edilen Hz. İbrahim (a) üzerinden ifade edilmektedir. Öyle ki müşrikler dahi onun faziletini kabul edip soyundan gelmiş olmakla şeref duyarlardı. Cenâb-ı Allah

---

¹⁰¹ Jaspers, *Felsefeye giriş*, 77.

yükümlülüklerini (teklif) mezkûr ayette muhtevastaki genişlik sebebiyle “belâ” lafzıyla ifade etmektedir. Zira bu tür şeyler insan tarafından birer belâ ve mihnet olarak görülür. Örfen insanlar arasında çokça kullanılması sebebiyle Allah’ın emir ve yasaklarını mecazi olarak bu şekilde imtihan/ibtîlâ olarak tesmiye etmesi caizdir.¹⁰² Aslında “ibtîlâ” muhtevastında zorluk olan bir emirle mükellef tutmaktır. Ancak sonuçları bilmeyen kimse için imtihan etmenin bir “araç” olması sebebiyle ibtîlâ ile imtihanın müteradif olduğu zannedilmiştir.¹⁰³ İmtihanın Allah’a izafe edilmesi mecazi olduğu için ifadede herhangi bir müşkillik söz konusu değildir.¹⁰⁴ Bu bir anlamda Allah’ın kullar arasında cari olan imtihan muamelesine benzer bir şekilde kullarına muamele etmesidir.¹⁰⁵ Binâenaleyh aslında “Allah’ın kulunu imtihan etmesi” mecazi bir anlatım olup “Allah’ın, kula kendi isteği ile kulun isteği arasında bir seçim yapma imkanı vermesi” anlamını ifade etmektedir.¹⁰⁶

“Birini bir şeyle imtihan etmek” mefhumu iki muhtevaya sahiptir: **i)** İmtihan edenin imtihan aracılığıyla imtihan edilen kimse hakkında bilmediği bir bilgiyi elde edip onun haline vakıf olması; **ii)** İmtihan edilenin kalite ve değerini ortaya koymak. Birincisi Allah hakkında caiz olmayıp O’nun sonsuz ilmiyle bağdaşmaz. İkincisinde ise Cenab-ı Allah imtihan aracılığıyla kulların değer ve kıymetlerini yine kullara göstermiş olur.¹⁰⁷ Allah Teâla’nın kullarını imtihan etmesi onların hallerini öğrenmek için değil; durumlarını onlara göstermek içindir.¹⁰⁸ Aksi takdirde imtihan olgusunun Allah’a izafe edilmesi caiz olmaz, zira ezelden ebede kadar bütün bilgiler sınırsız bir şekilde O’nun nezdinde malumdur.¹⁰⁹

2) İmtihan Konuları Bağlamında Zikredilen (Korku; Açlık; Mallardan, Canlardan ve Ürünlerden Eksiltme; Hayır-Şer, Hasene-Seyyie gibi) Örnekler Ne İfade Etmektedir?

Kur’an-ı Kerim insanların gerek fert gerek toplum bazında korku, açlık, mallardan, canlardan ve mahsullerden eksiltmeyle,¹¹⁰ mallar, canlar ve evlat gibi verilen nimetlerle,¹¹¹ iyilik ve kötülükle,¹¹² cihad ve sabırla,¹¹³ sıkıntı, musibet ve savaşlarla,¹¹⁴ hayır ve şerle,¹¹⁵ kimin daha güzel ameller yap-

¹⁰² Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 4/30-31.

¹⁰³ Ebû Saïd Nasrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Envarü’t-tenzîl ve esrarü’t-te’vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman Maraşalı (Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1997), 1/104.

¹⁰⁴ İbn Âşûr, *et-Tahtîr ve’t-temvîr*, 1/701.

¹⁰⁵ Muhammed Tantavi, *et-Tefsîrü’l-vasîl li’l-Kur’ani’l-Kerim* (Kahire: Dâru Nahdati Mısır li’t-Tibâa, 1997), 1/265.

¹⁰⁶ Ebû’l-Kâsım ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmiżi’t-tenzîl* (Beyrut: Daru’l-Kitabi’l-Arabî, 1987), 1/183.

¹⁰⁷ Hâzin, *Tefsîrü’l-Hazîn*, 1/76.

¹⁰⁸ Ebû’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbar et-Temîmî es-Sem’ânî, *Tefsîru’l-Kur’an*, thk. Yasir b. İbrahim - Ganîm b. Abbas b. Ganîm (Riyad: Dâru’l-Vatan, 1997), 1/134; Hâzin, *Tefsîrü’l-Hazîn*, 1/161-162.

¹⁰⁹ Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 4/31; Hâzin, *Tefsîrü’l-Hazîn*, 1/76; Tantavi, *et-Tefsîrü’l-vasîl*, 1/265.

¹¹⁰ el-Bakara 2/155.

¹¹¹ el-Mâide 5/48; el-En’âm 6/165; el-Fecr 89/15; Âl-i İmrân 3/186; es-Sâffât 37/101-106; el-Kalem 68/17.

¹¹² el-A’râf 7/168.

¹¹³ Muhammed 47/31.

¹¹⁴ el-Bakara 2/49; Âl-i İmrân 3/152; el-Enfâl 8/17; el-Ahzâb 33/11.

tığını izhar etmek¹¹⁶ gibi çeşitli gerekçelerle imtihan edileceğini haber vermektedir. Kur'an'daki bu örneklerin nasıl anlaşılması gerekir? Konuyu ilgili bazı ayet metinleri üzerinden mütalaa etmek daha sağlıklı neticelere ulaştıracaktır:

i) el-Bakara 2/155: “*Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mallar, canlar ve ürünlerden eksilterek deneriz. Sabredenleri müjdele.*” **ii) el-A'raf 7/168:** “*Biz onları yeryüzünde parça parça topluluklara ayırdık. Onlardan iyi kimseler vardır. İçlerinden öyle olmayanları da vardı. Belki dönüş yaparlar diye de onları güzelliğeler ve kötülükler ile smadık.*” **iii) el-Enbiya 21/35:** “*Her nefis ölümü tadacaktır. Sizi bir imtihan olarak hayır ile de şer ile de deniyoruz. Ancak bize döndürüleceksiniz.*”

Yukarıda zikredilen üç ayet imtihan bağlamında ele alındığı zaman, imtihan için muayyen bir alan belirlemenin son derece zor olduğunu ifade etmek gerekir. Ayetlerde açlık, korku, yoksulluk, hayır-şer, hasene-seyyie gibi örnekler zikredilse dahi imtihanın bu muhtevadan ibaret olmadığı aşikârdır. İnsanlar Allah'ın kullarıdır. Allah tüm kulları için farklı birçok imtihan çeşidi yapma hakkına sahiptir.¹¹⁷ Ayrıca el-A'raf sûresinde kullanılan hayır-şer (2/168) ile el-Enbiya (21/35) sûresindeki hasene-seyyie kavramları hayattaki bütün olguları ihtiva edecek şekilde kuşatıcıdır. Dolayısıyla imtihanı özel bir konu veya alan olarak değil insana verilen irade mukabilinde hayatın tamamı olarak görmek daha isabetli görünmektedir. Yukarıdaki ayetler bağlamında İbn-i Abbas'a isnad edilen bir görüşe göre de Yüce Allah müminlere dünyanın imtihan yurdu olduğunu, kendilerinin orada imtihan edileceklerini haber vermektedir.¹¹⁸ el-Bakara sûresindeki imtihanla ilgili ayetin (2/155) öncesinde Allah Teala şeriatını tamamlamayı nimetini tamamlama (2/150) olarak haber vermektedir.¹¹⁹ Şeriatın ikmalıyla verilen nimet de şükürü gerektirir. Dolayısıyla Yüce Allah tamamlanan şeriat nimetini tatbik edip şükürünü eda etmenin ancak birtakım sıkıntılara göğüs germekle mümkün olacağını da haber vermiş olmaktadır.¹²⁰

Cenab-ı Allah'ın çeşitli örnekler üzerinden kulların karşılaşacakları farklı olguları imtihan olarak tesmiye edip haber vermesi, bu vakıaların vuku bulmadan evvel ilmi ilahide mevcut olduğunu göstermektedir. Yüce Allah her şeyi olduğu gibi bilmektedir; imkânı imkân olarak, aktüel aktüel olarak bilmektedir. Yani olup biten her şey Allah Teâlâ'nın zaman dışı ilminde malumdur

¹¹⁵ el-Enbiya 21/35.

¹¹⁶ el-Kehf 18/7; el-Mülk 68/2.

¹¹⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü ehlî's-sünne*, 1/597.

¹¹⁸ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kâhire: Muessestü'r-Risâle, 2000), 3/219, 22/189; Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebi Bekr Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensür fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 1/376.

¹¹⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 4/128-129; Ebü Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Nûreddîn Alî İbn Âdil, *el-Lübâb fi 'ulûmi'l-kitâb*, thk. Adil Ahmet Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998).

¹²⁰ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 3/81.

ancak müminlerde bilkuvve/potansiyel olanın bilfiil/aktüel olmasını murat etmektedir.¹²¹ Fakat buna rağmen Allah'ın imtihan teması üzerinden bunları haber vermesi, bu tür durumlar vuku bulmadan önce kullarını bunlara hazırlamaktır. Zira kulların bu tür vakıaların imtihan teması içinde gerçekleştiğini önceden bilmesi sabretmelerine yardımcı olacaktır.¹²² Çünkü insan nefesine, bir şekilde olacağını bilip beklediği durumlar kendisine kolay gelirken; beklemediği olaylar ise daha zor gelir ve kendisinde büyük bir panik ve tedirginliğe sebep olur.¹²³ İnsan tabiatının hilafına olan her şey böyledir. Bu tür durumlar, alıştırıldığı ve gelişinden önce haber verildiği zaman; insanın ondan habersizken gelmesi durumuna göre onu daha hafif ve daha kolay karşılar.¹²⁴ Allah Teâlâ dünyanın ve sahip olduğu çekiciliğin geçici olup zeval bulacağını sadece Zat-ı İlahiyye'nin baki kalacağını haber vermiştir.¹²⁵ Bunu bilen insan, karşılaşacağı hastalık, açlık, mal ve can kaybı gibi musibetlere daha kolay göğüs gerebilir.¹²⁶ Ayrıca insan tabiatı sıkıntılı durumlarda olayları bazı yaratıklara nispet etmeye ve onları uğursuz saymaya meyillidir. Bu sebeple Allah mezkûr konuyu imtihan teması içinde haber vermiştir ki insanlar hiçbirinin Allah'ın ilim ve iradesi haricinde olduğu vehmine kapılmasınlar, böylece moralleri bozulmasın ve gönülleri huzur bulsun.¹²⁷

Yüce Allah'ın bu döngüyü imtihan teması üzerinden çeşitli olgu ve teşbihlerle anlatması ve neticede sabreden; imtihan olgusunda başarı gösterenlere mükâfat vermesi tamamen onun ayrı bir lütfudur. Aynı şekilde insanların sahip olduğu hayat, sağlık, afiyet ve selamet de insan taraflı bir hak edişin değil Allah Teâlâ'nın lütfunun sonucu olup belli bir süreye bağlanmıştır. İnsanın, imkânların varlığı sebebiyle Yüce Allah'a minnettarlık duyması gerektiğini ve aynı zamanda O'nun bu imkânları alma hakkının da bulunduğunu bilmesi gerekir. Zira kul, sahip olduğu her türlü imkân ve esenlikle beraber Allah Teâlâ'ya aittir. Ancak Allah, lütuf ve keremi sebebiyle kullarına isteme ve emretme hakkı olmayan biri gibi muamele etmektedir.¹²⁸ Bu muamele sonucunda da fitratına uygun hareket eden ve iradesini doğru yönde kullananları bir lütuf olarak mükâfatlandırmaktadır. Allah'ın imtihan olgusu üzerinden kullarından başarılı olanları mükâfatlandırması onun lütfu; başarısız olanları cezalandırması ise varlıkla ilgili -haber verdiği yasaları gereğince- adaletidir. Ayrıca şunu belirtmek gerekir ki zât-ı ilahiyye imtihan da dâhil olmak üzere hiçbir konuda bir cebir altında değildir. O, kullarını sebep-sonuç ilişkisine bağlı olarak hayat serencamını imtihan düz-

¹²¹ Aydın, "Allah'ın Zaman Dışı Bilgisi ve İnsanın İmtihani", 73-82.

¹²² Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkadir el-Cekenî el-Himyerî eş-Şinkîti, *Edvâü'l-beyân fî îzâhi'l-Kur'an bi'l-Kur'an* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1995), 7/549.

¹²³ Muhammed b. Ahmed Ebû Zehre, *Zehretü't-Tejâsir* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabi, ts.), 1/470.

¹²⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü eblî's-sünne*, 1/601.

¹²⁵ El-Kehf 18/8; el-Kasas 18/8; er-Rahmân 55/26-27.

¹²⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü eblî's-sünne*, 1/597.

¹²⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü eblî's-sünne*, 1/601.

¹²⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü eblî's-sünne*, 1/597-601.

leminde değerlendirip karşılık takdir edeceği gibi kullarının hayatına özel bir müdahalede bulunarak da imtihan etmeye muktedirdir. Burada yapılan mütalaa hayatın bir gerçekliği olan imtihan olgusunu anlama çabasıdır.

Sonuç Yerine

Hayat serencamında yaşam, zenginlik ve afiyet ne kadar gerçekse; ölüm; fakirlik ve hastalık da hayatın kendi tabii döngüsünün bir gerçeğidir. Kâinat ve içindekilerin tamamı Yüce Allah'ın mülkü olup insan, bu döngüye dâhil olma konusunda seçme hakkına sahip olmasa da -dâhil olduktan sonra- varlıkla ilgili düzene uygun hareket etme veya etmeme hürriyetine sahiptir. İnsanın sahip olduğu bu hürriyetini kullanması imtihan sürecinin kapısı mesabesindedir. Zira imtihan gerçekliğine dâhil olması ancak özgür bir iradeyle mümkün olacaktır. Yani yaşam ve özgür irade, imtihan denilen olgunun doğal vuku sebebi ve birbirinin mütemmimidir. Ancak özgür irade denilen olgu nötr bir gerçeklik değil; kalıtım, gelenek, toplumsallık, duygu gibi farklı faktörlerin etkilediği bir karaktere sahiptir. Bu etkenler zincirinin en başında ve görünen yüzünde irade olduğu için ona çokça atıf yapılmakta ve sorumluluk-imtihan mevzusu irade ekseninde mütalaa edilmektedir.

İmtihan olarak tesmiye edilen olgu çok çeşitli olup hayır-şer, iyilik-kötülük, varlık-yokluk, sağlık-hastalık, güzellik-çirkinlik, fakirlik-zenginlik, hayat-ölüm gibi insan için hem olumlu hem de olumsuz bütün olguları kısaca tüm hayatı kuşatan bir kavramdır. İster olumlu ister olumsuz olsun kul-imtihan ilişkisi onun iradesiyle seçtikleri konusunda samimi olup olmadığının izhar edilme aşamasıdır. Bu aşamada imtihan, kulun yaşadığı hayatın başka bir tesmiyesi gibidir. Bu serüvende her ne kadar yaşanan bir takım sıkıntılar ilahi irade tarafından imtihanla ilişkilendirilerek ele alınıyor olsa da; imtihan olgusu Yüce Allah'ın kulun hayatındaki özel bir müdahalesinden daha çok kulun kendi tercihlerinin sonuçlarının anlamlandırılması; duygu, düşünce ve akılla muazzam bir ahenge sahip fitratın gereğinin iradeyle ilişkili olarak sebep-sonuç ilişkisi bağlamındaki bir yansıması gibi durmaktadır. Yani imtihan sürecini, ilahi iradenin kulun hayatına yaptığı özel bir müdahaleden daha çok -ki Allah'ın böyle bir takdirine mani yoktur- kulun iradesiyle bağlantılı olarak yaşadıklarının ilahi irade tarafından anlamlandırılması olarak okunması daha isabetli durmaktadır. Bundan olsa gerek ki imtihan ve onun mihnetine sabretmekle her ne kadar müminlerin günahları affedilip dereceleri yükseltile bile Allah'tan mihnet değil, afiyet talep edilir. Mihnete sabır her esen rüzgârın önündeki bir yaprak olmak değil; gerekirse rüzgâra direnip yıkılmamanın ve Allah'a rağmen/harici bir arayışa girmemenin insana yaraşır mücadelesidir. Bu süreçte yaratma ve var olma açısından Allah'a rağmen hiçbir oluşun mümkün olmaması yönüyle her şey Allah'tandır ama sorumluluk eksenine dâhil olan vakialarda etkin unsur kulun tercihleridir. Mamafih hayatın tabii

süreci içinde olumlu veya olumsuz tüm olguların birtakım zorluklarının bulunduğu ama hiçbirinin Yüce Allah'tan bağımsız olmadığı gerçeğinin “imtihan” fenomeniyle ifade edildiğini söylemek mümkündür. Bir başka ifadeyle Allah, mihnet yüklü yaşam arenasında kulunu yalnız bırakmamakta ve bu süreçte iradesini fitratına uygun bir şekilde kullananları -ilahi bir lütuf olarak- mükâfatlandırmakta; gönderilmiş bütün uyarıcı ve işaretlere, verilen akıl ve iradeye rağmen fitrata muhalif davrananları ise -adalet prensibi çerçevesinde yaptıklarının karşılığı olarak- cezalandıracağını haber vermektedir. Böylece Allah'ın ilim ve iradesinde malum olan, kullar nezdinde de bilfiil izhar edilmiş olmaktadır.

İmtihan teması, hem insanın inancı ve fiilleri konusunda ne kadar samimi olduğunun tespiti hem de varlığın ve hayatın anlamsızlık gibi kısır bir döngüye dönüşmemesi için elzemdir. Zira özgür irade ile sorumluluk arasında zorunlu bir delalet vardır. Her ne kadar insan, “irade etmek” dâhil sahip olduğu tüm imkânlarla Allah'ın lütfetmesiyle sahip olmuş ve Allah, sanki kullar üzerinde bir emretme ve isteme hakkı yokmuş gibi davranıp insandan gönüllü bir teslimiyet göstermesini arzu etmiş olsa da insanın, Allah'ın verdiği iradeyle O'nun mülkiyetinde ve O'nun sayesinde sorgulama ve irade etme imkânı bulduğunu unutmaması gerekir.

İmtihan sürecinin mihnetlere gebe olduğu; yaşanan bütün nimet ve nikmetlerin imtihan olgusuyla ayet ve hadislerde Yüce Allah'a isnat edilmesi ve bu sürecin hem vuku bulmadan haber verilmesi hem de mezkûr süreçte kulların gösterdiği davranışlar mukabilinde Allah tarafından bir mükâfat veya cezanın takdir edileceği gerçekliği, gerek bu dünyada gerekse ölüm ötesi hayatta insanın saadetine dönük, birçok hikmete mebni, insan iradesinin dışlanmadığı ilahi bir programın ve mahza ilahi bir lütfun tezahürüdür.

Konu bağlamında şunu da ifade etmek gerekir ki imtihan olgusunun bir tarafı kullara diğer tarafı aşkın varlığa dönük olup yani gayb tarafı olan bir vakıa olduğu ve bu sebeple külliyen anlamlandırılmayacağı unutulmamalıdır. Binâenaleyh sağlam bir dini öğretilerden yardım almadan beşeri sistemlerin onu çözmesi neredeyse imkânsızdır. Dolayısıyla insan için en selametli yol imtihan temasıyla tavsif edilen hayat serencamında kendi varlığı ile aşkın varlığı tanımaya çalışarak kendi kendine yetmeyeceğini kabul edip ilahi iradeye teslimiyet göstermektir.

Etik Beyan / Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s): Güven AĞIRKAYA

Finansman / Funding:

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledges that he received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Abdülbaki, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemü'l-müfhebes li-elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerîm*. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2001.
- Askeri, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl. *el-Furukü'l-lugaviyye*. Kâhire: Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe li'n-Neşr ve't-Tevzi', ts.
- Aslantürk, Zeki. "Sorumluluk Şuurunun Sosyo-Kültürel Arka Planı". *Kur'an-ı Kerim'de Mes'ûliyet [Kaynağı, Sınırları, Sonuçları]*. ed. Bedreddin Çetiner. 327-360. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- Aydın, Hüseyin. "Allah'ın Zaman Dışı Bilgisi ve İnsanın İmtihanı". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2015), 71-88.
- Beyazîzade, Ahmet b. Hasan b. Sinanüddin. *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: İFAV Yayınları, 4. Basım, 2014.
- Beyhâkî, Ahmed b. Hüseyin. *Şuabü'l-imân*. thk. Abdülali Abdülhamid Hâmid. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 2003.
- Beyzâvî, Ebû Saîd Nasrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envarü't-tenzîl ve esrarü't-te'vil*. thk. Muhammed A. Mara'salî. 5 Cilt. Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1997.
- Bilgiseven, Amiran Kurtkan. "İmtihan". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 11 (2003), 133-160.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Âdem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/358-363. İstanbul, 1988.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah. *Sâhibu'l-Buhârî*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. Dâru Tavki'n-Necât, 1. Basım, 2001.
- Buladı, Kerim. "Kur'an Çerçevesinde Hayat ve İmtihan". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 21 (2011), 65-94.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sıhâb tâcu'l-luga ve sıhâbu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdül-gafûr Attar. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayîn, 1987.
- Çağrı, Mustafa. "Fitne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/156-159. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafa Muhammed. *Zebretü't-tefâsir*. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabi, ts.

- Ebussuûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-kitâbi'l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Elmalılı, Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. 9 Cilt. İstanbul: Eser Kitabevi, ts.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı*. çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 5. Basım, 2002.
- Ezherî, Muhammed b. Muhammed. *Tebzîbu'l-luga*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001.
- Fazlıoğlu, İhsan. *Kendini Bulmak*. İstanbul: Papersense Yayınları, 6. Basım, 2018.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakub b. Muhammed. *el-Kâmûsu'l-mubît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Frankl, Viktor E. *İnsanın Anlam Arayışı*. çev. Selçuk Budak. İstanbul: Okuyan Us, 17. Basım, 2009.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrâhim es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Hâzin, Alaeddin Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdadî. *Lübâbü't-te'vîl fî meâni't-tenzîl/Tefsirü'l-Hazîn*. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1994.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Nûreddîn Alî. *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-kitâb*. thk. Adil Ahmet Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavviz. 20 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hasen Ahmet b. Fâris b. Zekeriya el-Kazvîni er-Râzî. *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*. 6 Cilt. Daru'l-Fikr, 1979.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed. *el-Müsned*. 45 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İbn Manzûr, Muhammed bin Mûkerrem bin Ali Ebû'l-Fadl Cemâleddîn. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.
- İşler, Emrullah. "Fitne Katilden Beter mi? -Fitne Kelimesi ve Türkçe'ye Çeviri Sorunu-". *İslâmiyât* 2/2 (1999), 137-153.
- İzutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Allah-İnsan*. çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- Jaspers, Karl. *Felsefeye giriş*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1981.

Karakılıç, Celeleddin. “Kur’an-ı Kerim’e Göre İnsanın Yaratılışı ve Görevleri”. *Diyanet İlmî Dergi* 11/3 (1972), 157-160.

Karaman vd., Hayrettin. *Kur’an Yolu*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.

Kaya, Süleyman. *Kur’an’da İmtihan*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1. Basım, 2003.

Kefevî, Ebü'l-Beka. *el-Külliyyât mu‘cem fi’l-mustalahât ve’l-furûki’l-lugaviyye*. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, ts.

Kutluer, İlhan. “İnsan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/320-323. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te’vîlâtü ehli’s-sünne*. thk. Mecdi Baslum. 10 Cilt. Beyrut: Darü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2005.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc b. *el-Câmiu’s-Sabîh*. thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, ts.

Nesai, Ebû Abdurrahman Ahmed b Ali b Şuayb. *Sünenü’n-Nesâi*. thk. Abdülfettah Ebu Gudde. 9 Cilt. Halep: Mektebetü’l-Matbuâtî’l-İslamiyye, 1986.

Oktay, Ayşe Sıdıka. *Knalızâde Ali Efendi ve Ablâk-ı Alâî*. İz Yayıncılık.

Özel, İsmet. *Üç Zor Mesele*. İstanbul: Tiyo Yayıncılık, 2. Basım, 2014.

Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*. thk. Safvân Adnan ed-Dâvûdî. Dimeşk: Dâru’l-Kalem, 1. Basım, 1992.

Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *ez-Zerîa ilâ mekârimi’s-şerîa*. Kahire: Dâru’s-Selâm, 2007.

Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtihu’l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1999.

Sem‘ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî. *Tefsîru’l-Kur’an*. thk. Yasir b. İbrahim - Ganîm b. Abbas b. Ganîm. 6 Cilt. Riyad: Dâru’l-Vatan, 1. Basım, 1997.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celeleddin Abdurrahman b Ebî Bekr. *ed-Dürri’l-mensûr fi’t-tefsîr bi’l-me’sûr*. Beyrut: Dâru’l-Fikr, ts.

Sülün, Murat. *Kur’an Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?* İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2015.

Şinkîti, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkadir el-Cekenî el-Himyeri.

- Edvâü'l-beyân fî t'zâbi'l-Kur'ân bi'l-Kur'an*. 9 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1995.
- Şimşek, M. Sait. *Kur'an'ın Ana Konuları*. İstanbul: Beyan, 2011.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 24 Cilt. Kâhire: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Tantavi, Muhammed. *et-Tefsirü'l-vasit li'l-Kur'ani'l-Kerim*. 15 Cilt. Kahire: Dâru Nahdati Mısır li't-Tibâa, 1997.
- Temiz, Bilal. "Kur'ân'a Göre İmtihan Kavramının Semantik İzahı ve İnsan İçin Önemi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2003), 251-268.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî. *Sünenu't-Tirmizî*. thk. Beşşar Avvad Maruf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1998.
- Topaloğlu, Bekir. "Allah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/471-498. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Watt, William Montgomery. *İslam'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*. çev. Arif Aytekin. İstanbul: Ebubekir Camii İlim ve Hizmet Vakfı, 1996.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Mümtehine Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 562. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Zebîdî, Muhammed b. Abdırrezzak el-Hüseynî Ebü'l-Feyz Murtaza. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. 40 Cilt. Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmut b. Amr b. Ahmed. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmiẓi't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1987.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmut b. Amr b. Ahmed. *Esâsu'l-belâga*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.